

Az utilitarizmus négy különböző paradigmájáról

Abstract: Az utilitarizmus egyszerre morális és politikai doktrína. Morális elmélet, amennyiben arról szól, hogy mi a jó. Az utilitarizmus konzekvencialista etikai elmélet, amely szerint nemcsak az elveinkért és szándékainkért vagyunk morálisan felelősek, hanem tetteink következményeiért is. Az utilitarizmus ugyanakkor politikai elmélet is, amennyiben a helyes és helytelen politikát utilitarista standard (haszonelv) alapján határozza meg. E tanulmány célja, hogy a modern társadalomtudományi eredmények birtokában bemutassa az utilitarizmus alapjait, amelynek négy különböző paradigmáját különbözteti meg a szerző. Így valójában nem utilitarizmusról, hanem „utilitarizmusokról” kellene beszélnünk, amelyek konkrét helyzetek megítélésekor akár ellentétes pozíciót képviselnek egymással.

I. BEVEZETÉS – AZ UTILITARIZMUS MINT MORÁLFILOZÓFIA

Az utilitarizmus uralkodó doktrína az angolszász társadalomfilozófiában és etikában a 19. század óta. E doktrína képviselőit azonban igazán nem tekinthetjük doktrinereknek, mert John Stuart Milltől Harsányi Jánosig újra és újra gondolták az utilitarizmus alapjait, válaszolva az elméletet érő kihívásokra, és így kétszáz év alatt az utilitarizmusnak folyton sikerült megújulnia. Az utilitarizmus ezáltal a legfontosabb konzekvencialista etikai elméletté vált, amely a felelős cselekvés megítélését nem értékekre vagy a kötelességre (deontika) alapozza, hanem a cselekvés várható következményeinek megítélésére.

Véleményem szerint az utilitarizmus emotivista alapú, amennyiben elfogadja azt az erkölcsfilozófiai tézist, hogy a cselekvési motívumok közvetlenül a szenvedélyekből fakadnak és az észnek csak másodlagos, korrekciós szerepe van a cselekvés vezetésében. Ugyanakkor az utilitarizmus markánsan elkülöníthető az emotivizmustól. Egyrészt, az emotivizmus elzárkózik attól, hogy a moralitás területén preskripciókat fogalmazzon meg, ami viszont a konzekvencialista

utilitarizmus lényegi jellemzője.^[1] Másrészt – habár az utilitarizmus az erkölcsi érzéket az emberi természetből származtatja – a legfőbb célt, az emberi boldogságot nem az egyes ember szempontjából, hanem az emberek összessége, vagyis a közösség szempontjából tartja elérendő célnak. Az a morálisan helyes cselekvés és politika, amely a legnagyobb boldogságot eredményezi a társadalom tagjai számára. Ezt mondja ki az utilitarizmus hasznolva, amelyet először 1726-ban Francis Hutcheson fogalmazott meg a következő formában:^[2]

„[...] az a legjobb cselekedet, amely a legtöbbeknek a legnagyobb boldogságot hozza létre, és az a legrosszabb, ami hasonló módon idéz elő nyomorúságot.”

A kérdés az, hogy hogyan kell alkalmazni a hasznolvet. Will Kymlicka széles körben használt politikafilozófiai tankönyvében négy utilitarista pozíciót különböztet meg a hasznosság tekintetében:^[3] az egyik az öröme, a másik az értékes élményre, a harmadik a preferencia-kielégítésre, a negyedik a racionális preferencia kielégítésére apellálva határozza meg a jót. Nem vitatom, hogy létezne ez a négyféle utilitarista pozíció, azonban azt igen, ahogyan Kymlicka az osztályozást elvégzi. Az ugyanis azt sugallja, hogy az utilitarizmus története során változott a jóról alkotott felfogása, pedig a különbségek nem ebben vannak, hanem hogy mi alapján határozzuk meg a kollektív jólétet. A továbbiakban kísérletet teszek Kymlicka négy tipológiai osztályát új alapokra helyezve rekonstruálni, és az egyes pozíciókat – az őket ért kihívásokkal is szembeítve – részletesebben bemutatni.

Először is Kymlickát követve érdemes különbséget tenni a hasznolnv direkt és indirekt formája között. A hasznolnv direkt formájában a cselekvő tetteinek közvetlen hatása van az egyéni hasznosságra és a közösségi jólétre, míg a hasznolnv indirekt formája (ezt szabály-utilitarizmusnak is nevezik) azt jelenti, hogy a hasznolnv csak utólagos teszt, mérce a tettek és politikák megítélésére. E tipológia mellett, az utilitarista megközelítéseket érdemes egy másik dimenzióban is vizsgálni. Az utilitarizmus különböző pozíciói úgy tekintenek az emberi együttélés világára, hogy a cselekvések, szabályok és intézmények közös vonásaként a boldogságot és a jólétet tekintik, de különbözőképpen értékelik őket. Az utilitarizmus első képviselői, mint Bentham, Sidgwick vagy J.S. Mill még a pszichológiai utilitarizmus talaján mozogtak: úgy vélték, hogy bármilyen vágy vagy kielégülés valamilyen mennyiségben létezik, így elvben kalibrálható (a hasznosság kardinális szemlélete). Azonban eléggé kétséges, hogy van-e közös örömallapotuk mindazoknak, akik nyertesei voltak egy politikának, és van-e közös fájdalomja mindazoknak, akik a vesztesei voltak. Még kétségesebb, hogy az öröm szubjektív jellege miatt ezt fel lehet-e mérni. (Ahogy arról majd szó lesz, ez az 1930-as évekig egy akkudt probléma volt a közgazdaságtanban.) Ezért a későbbi utilitarista filozófusok és közgazdászok vizsgálódásainak középpont-

[1] Quinton, 1973.

[2] Hutcheson, 2004, 125. Magyarul in: Ludassy, 1977.

[3] Kymlicka, 1990, 12–18.

jába az individuális preferenciák kerültek. A 20. században a pszichológiai utilitarizmust a preferencia-utilitarizmus váltotta fel, amely szerint az emberi boldogság előfeltétele a szabadság, az egyén preferencia-autonómiájának érvényesülése. Az egyéni preferenciákat könnyebben fel lehet mérni, mint az egyéni örömeket, a kalibráció helyett megelégszünk a preferencia-kielégítéssel, valamint a preferenciák összehasonlításával (a hasznosság ordinális szemlélete), amely alapján értékelhető, hogy egy tett, egy politika hozzájárult-e a kollektív jólét növeléséhez.

II. A PSZICHOLÓGIAI UTILITARIZMUS

Az utilitarizmus első rendszeres kifejtése Jeremy Benthamtól származik.^[4] Benthamet jogászként az a bírósági tapasztalata motiválta elméletének kifejtésekor, hogy egy peres ügy során az eljárás háromszor olyan hosszú és költséges volt, mint amennyire lenni kellett volna. Az utilitarizmust érvként kívánta felhasználni a különböző törvényhozási intézkedések (főleg az adózás) indoklásaiban, és egyúttal megmutatni, hogy gazdasági elemzésben is használható.

Bentham szerint az emberi lények a felvilágosult önérdék alapján cselekszenek, cselekvésük legfőbb indítéka, hogy minél kisebb szenvedéssel a legnagyobb élvezetet elérjék. Érvelése szerint a felvilágosult önérdék az erkölcs egyedüli valós alapja, vagyis semmiféle külső, erkölcsi vagy vallási kódex nem töltheti be ezt a szerepet. Ha mindezeket az előfeltevéseket elfogadjuk, abból már azonnal következik a benthami haszonelv: a társadalomnak, amely az így cselekvő egyének „fiktív együttese”, az a célja, hogy a legtöbb ember számára a lehető legnagyobb boldogságot biztosítsa. Bentham elméletéből ezáltal számítható az olyan nyugtalanító és szubjektív szempont, mint a rokonszenv csakúgy, mint a túlságosan absztrakt természetjogi vagy szerződéselméleti megfontolások.

Benthamre nagy hatással voltak a polihisztor Joseph Priestley politikai írásai, amiben először találkozik az utilitarista haszonelvvvel. Meghatározó olvasmánya lett Cesare Beccaria 1764-ben megjelent, a korabeli Európa királyi udvaraiban és értelmiségi köreiből népszerűvé vált, *Bűnökről és a büntetésekről* című könyve. Bentham osztotta Beccaria azon nézetét, hogy matematikai összefüggést lehet alkalmazni az összetett bűnözői viselkedésre, és a büntetés megelőzhető, ha a büntetés szigorúsága meghaladja a bűnelkövetésből származó hasznot. A büntetésvégrehajtásra konkrét javaslattal állt elő: a büntetést önfenntartóan ellátó börtön tervével, az ún. Panopticonnal, amelyet privatizálnának, és a fenntartását az elítéltek munkájából fedeznék, akik akár 16 órát is dolgoznának. Bentham úgy gondolta, hogy az olyan társadalmi probléma, mint a kolduskérdés is hatékonyan menedzselhető utilitarista alapon. Úgy érvelt, hogy mivel

[4] Bentham, 1977.

a koldus látványa boldogtalanságot idéz elő a járókelőkben a közterületeken, ezért be kell gyűjteni őket egy dologházba, ahol a koldus köteles dolgozni, hogy megkeresse az eltartás és ellátás költségeit. Mivel a koldusok boldogtalansága nagyságrendekkel kisebb, mint a társadalom boldogsága az intézkedések után, így ez egy társadalmilag hatékony és igazságos megoldása a kolduskérdésnek.

Az utilitarista tehát végső soron azt nézi, hogy mekkora az átlagos vagy kollektív jólét és boldogság egy adott társadalomban. A benthami utilitarizmust ugyanakkor nem tekinthetjük egoista hedonizmusnak. Habár Bentham és későbbi követője, Henry Sidgwick is természetesnek és racionálisnak tartotta azt, hogy minden ember cselekvésének végső célja a saját legnagyobb boldogsága, az utilitarista azonban nemcsak a cselekvő örömét nézi, hanem mindazok boldogságát, akikre a cselekvés kihat.^[5] Az utilitarizmus ily módon magában foglalja akár a moralitás szférájának kiterjesztési lehetőségét, amelyre Peter Singer mutatott rá, az *Állatok felszabadítása* című könyvében, 1975-ben.^[6]

Már Henry Salt 1892-ben érvelt az állatok erkölcsi státusza mellett, és hogy az állatoknak feltétlenül vannak jogai. Singer könyve ismét csak az állatok erkölcsi helyzetére irányította a figyelmet. A szerző az állatok felszabadítása mellett száll síkra, a nemi emancipáció és polgárjogi mozgalmakkal párhuzamot vonva. A nehézség azonban az, hogy az állatok tekintetében nyilvánvalóan nem lehet olyan egyenlőséget állítani, mint amit a nők és a feketék esetén lehet. Singer szerint az érző állatok fiziológiailag egyenlők az emberrel, ezt az állatkísérletek bizonyítják. De ha fiziológiailag egyenlők vagyunk, akkor a fájdalomérzetben is egyenlően osztozunk az állatokkal. Mármost az állatoknak emberrel történő összehasonlításakor, hogy egyenlők-e velünk, nem az a kérdés, hogy az állatok tudnak-e gondolkodni vagy beszélni, hanem képesek-e szenvedni. Singer állatfelszabadítási érve alapvetően két elvre épül:

1. Egyenlőség elve: az érző lények vágyai, szükségletei, érdekei egyenlő mértékben fontosak függetlenül attól, hogy kik azok: nők vagy férfiak, fehérek vagy feketék, emberek vagy állatok.
2. Haszonelv: az erkölcsi lények közösségében a fájdalmat minimalizálni kell.

Singer ezért tiltaná az állatok kínzását, a prémes állattenyésztést vagy az állatkísérleteket. Az állatok utilitarista védelmét azonban mindkét elv felől érheti erős kritika. A haszonelv kibővített változatának használatakor problematikus a világgazdaság és állatipar összefüggése, és az elgondolás nem tisztázza, hogyan befolyásolják az állatfelszabadítás alternatívái az összes érző lény jólétét. Az egyenlőség elve pedig nem elégséges garancia az egyenlő bánásmódhoz, hogy elkerüljük azt, amit Singer (a szexizmus és rasszizmus mintájára) fajizmusnak (*speciesism*) nevez. Ez csak az állati jogok fogalmának pontosítása révén lehetséges, ami a benthami utilitarizmus keretében fundamentális prob-

[5] Sidgwick, 1884, 116.

[6] Singer, 1975.

léma, ahogy azt az emberi jogok kapcsán, Benthamnek a kolduskérdés menedzselésének példáján keresztül láthattuk.

Joggal vehető fel tehát kritikaként a benthami utilitarizmussal szemben, hogy nem tartja tiszteletben a jogokat. Ha egy társadalom elég számú lakosa nagy örömet leli valami embertelen dologban, akkor van-e alap arra, hogy egy haszonelvű gondolkodó elítélje azt? A benthami utilitarizmus még az alapvető emberi jogokat is megengedi korlátozni vagy megsérteni (pl. törvénytelenül fogva tartani, megalázni, kínozni, sőt megölni), ha ezzel sok életet megmenthetünk. Azért, hogy pontosan lássuk a benthami érv fonákját, egy morális dilemmával illusztráljuk.^[7] Egy elszabadult villamos nagy sebességgel robog a síneken, amelyen öt munkás dolgozik. Ön valamivel előrébb áll, mint a munkások egy vasúti átjárónál, ahol egy váltóval eltérítheti a robogó villamost egy másik vágányra, ahol egy nagysúlyú ember áll. Mit tesz? A benthami utilitarizmussal összhangban a legtöbb ember azt válaszolja, hogy a váltóval eltérítené a villamost. Ezáltal megmenti az öt munkás életét, az egy kövér ember élete által. Most tegyük fel, hogy a vasúti átjárón áll a kövér emberrel. Ismét észreveszi a robogó villamost és az öt munkást. Kérdés, letaszítható-e beleegyezése nélkül a nagysúlyú ember a gyalogos átjáróról, ha ezáltal meggátolhatjuk az öt munkás halálát? Bentham szellemében ez a helyzet nem különbözik az előzőtől, ismét egy életért mentünk ötöt. E második helyzetet mégsem érezzük ugyanolyannak, mint az elsőt, mert önkéntesség hiányában egy ártatlan embert meggyilkolunk a „jó ügy” érdekében. Tudunk-e distinkciót tenni a két szcenárió között utilitarista alapon?

John Stuart Mill, miközben felvállalja az utilitarizmust, kísérletet tett arra, hogy áthidalja a benthami haszonelvű legfőbb gyengéjét: azt, hogy nem tartja tiszteletben az egyéni szabadságjogokat. Javaslat a benthami haszonelvű indirekt formájú átalakítása. A hasznosságot nem esetről-esetre, hanem hosszútávon kell maximalizálni, így az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartása elvezethet a legnagyobb emberi boldogsághoz. Ez a szabály-utilitarizmus. A szabály-utilitarizmus alapelve, hogy az emberi együttélés szabályozottsága is haszonnal jár. Ezért egy cselekvés akkor helyes, ha a cselekvés által megkövetelt szabály általános elfogadása javítja a közösség tagjainak átlagos jólétét. Mill szellemében a második szcenárió abban különbözik az elsőtől az elszabadult villamos esetén, hogy egy olyan szabályt legitimálna hosszú távon, ami a közösség jólétét csökkentené.

[7] Thomson, 1976, 204–217.

III. A PREFERENCIA-UTILITARIZMUS

A benthami utilitarizmussal szemben azonban nemcsak az egyéni jogok kezelésének problémája jelent kihívást, hanem a boldogság mérési standardjainak meghatározása is. Maga Bentham a boldogságot túlságosan bizonytalan kategóriának tartotta ahhoz, hogy az etikai rendszer talpköve legyen. A boldogság emberről emberre változik, túl szubjektív. Az örömet és fájdalmat viszont empirikusan mérhetőnek tekintette, így az örömelvre alapozta a moralitást.^[8] A mérés céljából az öröm és fájdalom négy dimenzióját állította fel: azok intenzitása, időtartama, biztonsága és közelsége, amelyből az első kettőnek tulajdonított jelentőséget.

A mérési standard problémája a politikai gazdaságtanban (mai elnevezéssel: a közgazdaságtanban) öltött megoldásra váró kihívást. William Jevons mint Bentham utilitarizmusának híve, az egész közgazdasági elméletet az „élvezet és szenvedés kalkulációjára” szándékozta redukálni, hangsúlyozva, hogy az „ökonómia problémája az élvezet maximalizálása”.^[9] Könyve elején azt is kiemeli, hogy a politikai gazdaságtannak tiszta matematikai tudománnyá kell lennie azért, mert mennyiségi tényezőkkel foglalkozik. Mármint a közgazdasági elemzés számára érdekes feladat, hogy egy háztartás által fogyasztott különböző javak hogyan képesek egymást helyettesíteni különböző helyzetekben.^[10] Ennek jellemzésére használják a helyettesítési határány fogalmát, amely kifejezi, hogy az egyik jószág fogyasztásának egységnyi csökkenését a másik jószág fogyasztásának mekkora növekedése képes kompenzálni úgy, hogy a háztartás haszna közben ne változzék. Jevonstól Walrason át egészen Marshallig a közgazdászok a hasznosságot kardinális értelemben használták, azaz feltételezték, hogy a fogyasztó képes egy jószág fogyasztása által nyújtott hasznosságát megmérni és így a különféle javak hasznának nagyságát összehasonlítani. Később felismerték, hogy a hasznosság ezen értelmezése problematikus, ezért áttértek az ordinális haszonelméletre. Itt már csak azt feltételezzük a háztartás (fogyasztó) viselkedésének magyarázatához, hogy a különböző jószágok (jószágkosarak) hasznát a háztartás számára rangsorolni lehet. A két jószág egyenlően hasznos kombinációi egy közömbösségi görbén helyezkednek el egy olyan koordináta-rendszerben (ún. jószágtér), amelynek egyik tengelyére az egyik, a másik tengelyére a másik jószágból fogyasztott mennyiséget mérjük fel.

A közömbösségi görbéken alapuló fogyasztáselmélet posztulátuma, hogy a fogyasztó a piacon következetesen a saját preferencia-rendszere szerint viselkedik. Ez változtatta meg az utilitarizmus karakterét, amely a jólétet és a boldogságot kezdetben inkább az élvezetre és öröme, később inkább az ésszerű vágyak és preferenciák kielégítésére alapozta. Valójában a kétféle mérési standard

[8] Stephen, 1991, 235–238.

[9] Jevons, 1911, 37.

[10] Varian, 1995, 3. fejj., 63–84.

mögött ugyanaz a jó-felfogás húzódik meg, hiszen többnyire azért preferáljuk az egyik vágyunkat a másikkal szemben, mert több örömet várunk tőle. Sokszor, ahogy Bentham is állítja, valóban a várható öröm intenzitása és tartama alapján döntjük el, mit preferáljunk. Egy ilyen érvet szolgáltatott Neumann János és Oscar Morgenstern. A 18. században felállított Bernoulli-hipotézist tárgyaló irodalomból kiindulva azt bizonyítják, hogy kockázatos helyzetekben az emberek a hasznosság mérésének alapján döntenek és cselekszenek.^[11]

Így jutunk el a Harsányi János által képviselt mai felfogáshoz.^[12] Végső soron az ordinális értelmezés is feltételezi a hasznosság mérését, mivel a fogyasztó célja továbbra is az marad, hogy maximálisan kielégítse szükségletét. Nem lehet tehát elválasztani egymástól a vágyat, a vágy racionális preferenciába állítását és az örömet, ami a vágy teljesülését kíséri. Ezért Harsányi a hasznosság fogalmának kettős jelentését szorgalmazza: a hasznoságnak egyrészt van egy választási jellemzője (ordinális felfogás), mert a preferálás valaminek a választását jelenti, másrészt egy tartalmi jellemzője (kardinális felfogás), mivel valamit azért preferálunk, mert az jobb nekünk. Formálisan a következőképpen írható le ez a viszony a két felfogás megtestesítő matematikai relációk között:

$$\underbrace{a \succeq_i b}_{\text{ordinális}} \iff \underbrace{u_i(a) \geq u_i(b)}_{\text{kardinális}}$$

Ennek olvasata: „az i fogyasztó akkor és csak akkor preferálja a -t b -vel szemben, ha az a -hoz tartozó hasznossága nagyobb, mint a b -hez tartozó hasznossága, ezek egyenlősége esetén pedig közömbös a és b között”.

Jól láthatóan a két mérési standard, azaz a két felfogás elkülönül egymástól, hiszen két különböző matematikai relációról van szó (és nem kétféle kalibrációról, mint pl. a hőmérséklet mérése esetén Celsius vagy Fahrenheit). Ugyanakkor, amennyiben a preferenciák hasznossági függvénnyel reprezentálhatók (fontos, hogy ez nem minden preferencia-rendszerre teljesül), ezek között kölcsönös viszony létesíthető a hasznosság Harsányi-féle kettős jelentésével összhangban. A matematikából kölcsönözve a kifejezést azt is lehet mondani, hogy a két felfogás ebben az esetben izomorf.

IV. A SZABADSÁG ÉS EGYENLŐSÉG KÉRDÉSE

Michael Sandel azt állítja, hogy a liberalizmus alapjaként a mai politikafilozófia két alternatívát kínál: az utilitáriánus és kantiánus alapokat, de Rawls nyomán, a mai liberálisok ez utóbbit preferálják, mert az utilitarizmus nem veszi komolyan

[11] Neumann - Morgenstern, 1944, 629.

[12] Harsanyi, 1982, 39-62.

az egyéni jogokat és az egyének közötti különbözőséget.^[13] Valójában a preferencia-utilitarizmus kielégíti a szabadság és egyenlőség eszményét, igaz, bizonyos korlátok mellett, de tegyük gyorsan hozzá, kritikákat a kanti alapok ellen is lehet emelni. Azért, hogy J. S. Mill szellemében az utilitarizmus összhangban legyen a szabadsággal, biztosítani kell az egyén preferencia-autonómiáját. A preferencia-utilitarizmus esetén az autonóm preferencia az általános boldogság feltétele. A szabadság a preferencia-autonómiában testesül meg. Kérdés azonban, hogy miképpen érvényesül az autonómia a társadalmi viszonyokban; például, hogy milyen hatása van a társadalomnak a haszonelvű elvárások kialakulására. Nem kétséges-e individuális szabadságról beszélni, ha az elvárások a társadalomból származnak? E dilemma megoldásaként Richard Hare kétszintű moralitást tétel fel: vannak az egyénbe gyermekkorban belénevelt és akkor rögzült elvek, majd felnőtt fejjel az egyén ezeket az elveket szelektálja, kritikálja a haszonelvű gondolkodás alapján.^[14]

Az utilitarizmus nemcsak a szabadsággal, hanem az egyenlőséggel is összhangban van. Egy ember preferenciájának érvényesülését csak az befolyásolja, hogy hányan osztják még az ő preferenciáját. Az esélyét nem befolyásolják rangok, érdekek stb.. Mindenki egynek számít, mindenkit a többivel egyenlőként kezelnek. Ám nem mindegy, hogy valaki mit preferál. Ronald Dworkin megkülönböztet személyes és külső preferenciákat. Az előbbiek olyan javakat, erőforrásokat és lehetőségeket jelentenek, amelyeket valaki magának akar. A külső preferenciák viszont mások javait és lehetőségeit érintik. Azonban már J. S. Mill is írt a *Szabadságról* című esszéjében arról, hogy mind a személyes, mind a külső (*external*) preferencia kielégítésének korlátjai vannak. Egyfelől az egyén csak azokkal a cselekedeteivel tartozik elszámolni a közösséggel, amelyek másokat is érintenek. Másfelől az állam nem korlátozhatja az egyéni szabadságjogokat, hogy az egyént megóvja saját magától vagy ráerőltesse a többség akarátát az egyénre, hogy mi a helyes. A külső preferenciák nagy nehézséget okoznak az utilitarizmus számára. „Ha elég erőteljes a többségnek az a külső preferenciája, hogy a homoszexualitást el kell nyomni, akkor az utilitarizmus szerint utat kell adni ennek az akaratnak.”^[15] Ugyanakkor Dworkin maga fogalmazza meg a megoldást: az utilitarizmust újra kell fogalmazni oly módon, hogy csak a személyes preferenciák számítsanak.

Amartya Sen,^[16] majd később Allan Gibbard^[17] mutattak rá, hogy Dworkin ezen törekvése általánosságban nem kivitelezhető. Szabad, demokratikus társadalomban mindig vannak olyan kérdések, amelyekről nem a teljes közösség, hanem egyes emberek vagy szakértői csoportok döntenek. Az ún. *liberális*

[13] Sandel, 1996, 3–25.

[14] Hare, 1984, 22–38.

[15] Dworkin, 1978, 236.

[16] Sen, 1970, 152–157.

[17] Gibbard, 1973, 587–601.

paradoxon az a jelenség, hogy bizonyos körülmények között a kollektív döntés nem egyeztethető össze konzisztensen az egyéni szabadságjogokkal (szakértői véleménnyel). Másképpen fogalmazva vannak esetek, amikor a társadalmi hatékonyság megköveteli a személyes preferenciák sérülését. Most Gibbard *falfestési problémáján* keresztül fogunk példát mutatni a liberális paradoxonra. Ha két személy szabadon dönthet arról, hogy milyen színűre festi házának a falát, akkor döntésképtelenség alakulhat ki a társadalmi döntés szintjén, ha az egyik személy a másik személy házával megegyező színt szeretne választani, míg a másik mindenképpen éppen tőle eltérő színűre szeretné festeni a házát. Ezek a példában a dworkini külső preferenciák.

Legyen a két személy i és j , akik arról döntenek, hogy fehérre (f) vagy rózsaszínre (r) fessék-e a házuk színét. Négy lehetőség van: $a = (r, f)$, $b = (r, r)$, $c = (f, r)$, $d = (f, f)$, ahol a zárójelben lévő első szín az i , a második pedig a j személy döntését jelöli. Mind i , mind j arról dönthet saját jogon, hogy ő milyen színűre festi a saját háza színét. Tehát i dönthet $\begin{cases} a \text{ és } d \\ b \text{ és } r \end{cases}$ között, valamint j dönthet $\begin{cases} a \text{ és } b \\ c \text{ és } d \end{cases}$ között. Tegyük fel, hogy i azt szeretné, hogy a házak színe azonos legyen, j pedig, hogy a falak különbözők legyenek, és mindketten a fehér falat preferálják a rózsaszínűvel szemben. E feltételek mellett, a két személy preferenciái így rendezhetők: $i: d > b > c > a$, amiből elimináljuk c -t és a -t, mivel i azonos színű falat akar; $j: a > c > d > b$, amiből elimináljuk d -t és b -t, mivel j különböző színű falat akar. Tehát nem jöhet létre közös társadalmi döntés.

A liberális paradoxon csak egy esete a preferencia-összegzésből származó nehézségeknek. Kenneth Arrow tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja, hogyan áll össze a gazdaság szereplőinek preferenciájából társadalmi preferencia. Nyilván valamilyen összegző, aggregáló mechanizmusra van szükség. (Vegyük észre, hogy a vizsgált kérdés nem szorítkozik csak a közgazdaságtanra, részben a politikai választásokra is alkalmazható!) Milyen aggregáló (választási) mechanizmus tekinthető igazságosnak? Milyen követelmények vannak, amiknek meg kellene felelni? Arrow a következő plauzibilisnek látszó feltételeket sorolja fel:

(U): Az aggregáló mechanizmus a döntéshozók (választók) tetszőleges preferenciái mellett alkalmazható legyenek.

(P): Ha a döntéshozók véleménye egybehangzó, akkor az essen egybe a választás eredményével.

(I): Ha van olyan alternatíva, amit egyetlen döntéshozó sem preferál, akkor ennek belefoglalása az aggregálásba ne változtasson az eredményen.

Ezután a következő tételt bizonyítja.^[18]

Arrow tétele: Ha egy legalább három alternatívát összegző mechanizmus teljesíti az (U), (P) és (I) feltételeket, akkor az eredmény egy bizonyos – nem feltétlenül a többségben lévő – döntéshozói érdeket fog tükrözni.

[18] Arrow, 1951/1963.

Megjegyzés: A liberális paradoxonban az arrowi (U) és (P) feltételek ütköznek, társadalmi döntés csak valamelyik feltétel megsérülése mellett lehetséges.

V. HATÉKONYSÁGI UTILITARIZMUS

A preferencia-utilitarizmus – a hasznosság Harsányi-féle kettős jelentésével – valójában a haszonelvet direkt formában alkalmazza. A hatékonysági utilitarizmus lényegében a preferencia-utilitarizmus indirekt formájú átalakítása. Ez két szinten történik: individuális szinten, így jutunk a racionális döntések, illetve kollektív szinten, így jutunk a Pareto-optimalitás fogalmához.

A racionális döntések elmélete négy sajátosságnak tesz eleget:^[19]

- (1) Konzekvencializmus: A cselekvéseket kizárólag következményei (ezek számszerűsítése) révén értékeljük.
- (2) Bayesi szemlélet: Egy cselekvő meggyőződése a lehetséges kimenetelekről valószínűségi formát ölt, és racionális döntési szabályként a Bayes-elvet használjuk.
- (3) Kardinalitás: Egy állapot jóságának megítélése ezen állapotok individuális hasznossági értékelése alapján történik.
- (4) Harsányi-féle összegzési tétel:^[20] Ha n szereplő preferenciája reprezentálható Neumann-Morgenstern hasznossági függvénnyel és teljesül a (P) Pareto-feltétel (azaz ha n szereplő mindegyike a -t preferálja b -vel szemben, akkor ez igaz közösségi szinten is), akkor a közösség hasznossági függvénye súlyozott összege lesz az egyéni hasznossági függvényeknek.

A „racionális cselekvés” általános sémája a következő alakú: Rögzített egyéni preferencia + Döntési kritérium (haszonelv) = Racionális döntés → Cselekvés. A racionális döntésemélet tárgyalásának középpontjában individuális preferenciák állnak. A preferenciák fölött értelmezett hasznosságon keresztül a „racionális döntésen” alapuló cselekvés megítéléséhez használunk egy döntési kritériumot (ez gyakorta az ún. Bayes-elv). Utilitarista szempontból ez lesz a cselekvés hatékonyságát tesztelő haszonelv. Azért, hogy a tanulmány gondolatmenete ne szakadjon meg túlzottan, az elmondottakról bővebben a tanulmány végén lévő függelékben találhat részleteket az érdeklődő Olvasó.

Gyakorlati szempontból a racionális döntésekre most két alkalmazást mutatok be.

1. példa: *Költség-haszon elemzés*, amit gyakran alkalmaznak a gazdaságban, illetve kormányzati szabályozáshoz kapcsolódó döntések támogatásához. Valójában itt olyan racionális döntésről van szó, amelyhez egy gazdasági mutatót használnak fel tesztelő haszonelvként, ez az ún. nettó jelenérték (NPV), ami a jövőbeni nettó hozam cash flowját diszkontálja a jelen időszakra.

[19] Sen, 1979, 463–488.

[20] Harsanyi, 1955, 309–321.

2. példa: ^[21] A *Hand-szabályt* a *United State vs. Caroll Towing Co.* perben 1947-ben ítélező Learned Hand bíróról nevezték el, és gyakran használják azóta az USA bíróságai a vétkesség megállapítására. A precedens per a következő volt: New York kikötőjében egy vontatóhajó legénysége el akart kötni egy uszályt, és mivel nem találtak egyetlen embert sem az uszályon, aki segített volna, maguk próbálkoztak eloldani azt. Ez azonban rosszul sikerült, és az elszabadult uszály összeütközött a felperes hajójával, ami ezután a rakománnyal együtt elsüllyedt. Nem volt precedens, hogy felelősség terheli-e az uszály tulajdonosát, ha az így elszabadult uszály kárt okoz a többi szállítóeszközben.

Az ítélező Hand először sorra számításba vette a vízi baleseteket okozó tényezőket: (1) annak valószínűsége, hogy a hajó elszabadul [p]; (2) a kár értéke, amit az ilyen esemény okoz [V]; (3) a megelőzésre költendő óvintézkedések költségei [c]. A bíró logikája az volt, hogy az alperes akkor felel a gondatlanság alapján, ha a káresemény [q] EL várható vesztesége (azaz a káresemény bekövetkezésének valószínűsége [p(q)] és a káresemény által okozott veszteség [v(q)] szorzata) meghaladja azoknak az óvintézkedéseknek a költségét [c(q)], amelyekkel a káresemény elkerülhető lett volna: $EL(q) = v(q) \cdot p(q) > c(q)$. Valójában Hand intuitív alapon nem tett mást, mint a racionális döntéelméletet és a Bayes-elvet alkalmazta.

Mindkét példán érzékeltetni lehet az elmélet korlátait is. A költség-haszon elemzésre a Philip Morris 2001-es botránya szolgált példát. Ez azért keletkezett, mert az amerikai cég nyilvánosságra került költséghaszon-számítás alapján tanulója szerint a cseh állam jelentős összegeket spórol azzal, hogy nem kell egészségügyi ellátást és nyugdíjat biztosítani a dohányzás miatt elhunyt lakosoknak. ^[22] A *Hand-szabály* esetére a következő példát hozhatjuk. Ha mondjuk emelik a gépkocsik sebességének felső határát, a balesetek megnövekedett valószínűsége vajon mekkora többletköltséget jelent a társadalomnak? A szabály az elővigyázatosság társadalmilag hatékony szintjét kísérli megcélolni, azonban ehhez sokszor rengeteg információra van szükség, és az okozott kár becslése is igen nehéz feladat. Ezért a *Hand-szabály* alkalmazásának alternatív módját jelentheti az, ha a jog a szokás vagy a gyakorlat alapján kényszeríti ki az elővigyázatosság megfelelő szintjét, ami biztonságot nyújt, mégsem ésszerűtlen. Ugyanakkor ez a jogi szabályozás többletköltségeket ró a döntési szituáció szereplőire, azonban leszűkíti az információ-szükségletet, és a jogi ítélezést is leegyszerűsíti.

Térjünk át a hatékonysági utilitarizmus kollektív szintű kulcsfogalmára, a Pareto-optimalitásra. A Pareto-optimalitás a társadalmi jólét maximalizálását jelenti a költségek felett. Az ilyen állapot azért elérendő hatékonysági cél, mert lehetetlen változtatni rajta, például redisztribúció révén anélkül, hogy legalább

[21] Posner, 1972. Részletesebben magyarul: Cooter - Ulen, 2005, 364-365.

[22] „Botrány Prágában, elutasítás Pesten”. In: Világgazdaság, 2001. 07. 19. (Elérhető: <http://www.vg.hu/vallalatok/botran-pragaban-elutasitas-pesten-8566>.)

egy ember helyzetén ne rontanánk. Másképpen fogalmazva, a Pareto-optimális állapothoz képest minden alternatív állapotra igaz, hogy hozzá képest legalább egy ember (csoport) az aktuális állapotot preferálná. A Pareto-optimális állapot elérése nagyon erős kritérium, azonban az utilitarista megelégszik egy jóval gyengébb kimenetellel is: a Pareto-javítás lehetőségével. Ha nem is vagyunk Pareto-optimális állapotban, nagyon sokfajta állapotot tekinthetünk optimálisnak a Pareto-kritérium alapján, mindösszesen arra kell törekedni, hogy egy csoport helyzetén javítsunk, miközben bárki más helyzete nem romlik. Ugyanakkor előfordulhat körkörösség is: az A helyzet kívánatosabbnak mutatkozik B-vel szemben, a B állapot C-vel szemben, s a C pedig A-val szemben, ami azt jelentené, hogy a jólét a végtelenségig javítható. Megjegyezzük, hogy ezen a Pareto-kritériumnál gyengébb követelmény esetén sincs mód változtatni (pl. a Kaldor-Hicks kritérium, amely megenged romló helyzetű csoportokat is a változás során, ha ennek nyertese kompenzálja a veszteseket úgy, hogy a nyertes még mindig jobb helyzetben lesz, mint változás nélkül). Valójában a körkörösség problémája ismét a fent bemutatott Arrow-tételnek a következménye.

VI. ÖSSZEZÉS

A tanulmány célja volt, hogy kísérletet tegyen az utilitarizmus mint morális és politikai doktrína bemutatására a modern társadalomtudományok eredményei alapján. Ezt egyrészt a hasznosság fogalmának kettős jelentésére alapoztuk, amely kétféle hasznossági értelmezést előfeltételez: a pszichológiai és a preferencia-utilitarizmust. Ezt az osztályozási dimenziót a boldogság mérési standardjainak meghatározására irányuló módszertani nehézségek hívták elő az utilitarizmuson belül, és a hasznosság kétféle felfogását Harsányi révén, a fogyasztói magatartás megalapozásával párhuzamban vettük kölcsön a modern közgazdaságtanból. A másik osztályozási szempontot a haszonelv alkalmazása kényszeríti ki, mivel annak közvetlen használata a jogok kezelésének különböző jellegű problémáihoz vezet, amire az elszabadult villamos példáját és a liberális paradoxon (tágabban: Arrow tétele) jelenségét mutattuk be. Ezen tematizálási szempontok alapján különböztettük meg az utilitarizmus négy pozícióját. Bár kimutatható bizonyos kapcsolat közöttük, azonban beláttuk, hogy lényegében különböző utilitarista paradigmákról kellene beszélni, amelyek nem csupán alapjaikban különböznek egymástól (hogyan értelmezzük és miképp használjuk a haszonelvet), hanem akár ugyanazt a helyzetet is másképpen ítélik meg általuk.

Már idéztük Sandeltől, hogy az utilitarizmussal szemben két súlyos kritikát szoktak megfogalmazni a mai politikafilozófiában: az utilitarizmus nem veszi komolyan az egyéni jogokat és az egyének közötti különbözőséget. Mint láttuk, a jogok kezelésére van mód, sőt lehetőség van akár a moralitás szférájának kiterjesztésére is. A másik kritika viszont annyiban irreleváns, hogy előfeltételez egy utilitarista szemléletű antropológiát, miközben az utilitarizmusnak nem célja

az ember képét megrajzolni. Valójában módszertani szempontból él a redukció eszközeivel, hiszen örömmennyiségre vagy preferenciára redukálja az egyént; a haszonelven keresztül pedig idealizál és absztrahál, ezáltal az egyént hasznosság-mennyiségre képzi le. Az utilitarizmus elsődlegesen a jó társadalmi együttműködés kritériumait keresi igen hatékony fogalmi és technikai eszközökkel, ezért nem lehet negligálni. Ugyanakkor az is igaz, hogy bár a hasznosság (és az általunk negyedik paradigmában megjelenő hatékonyság) és a haszonelv különböző formái csábítóan hathatnak, használatuknak mégiscsak erős korlátai vannak. Mindent egybevetve, az utilitarizmus négy különböző paradigmája a társadalmi igazságosság egy lehetséges, de nem egységes és nem teljes koncepcióját nyújtja. Ugyanakkor ez utóbbi tekintetben osztozik bármelyik más morális vagy igazságossági elmélettel.

FÜGGELÉK

Azok számára, akik nem járatosak a racionális döntéelméletében, most a tanulmány V. szakaszában említett racionális döntési séma működését (és döntési kritériumként az ott említett Bayes-elvet használva) egy egyszerű példán keresztül illusztráljuk. Reggel, mielőtt X úr elindulna otthonról, nem tudja pontosan eldönteni, hogy esni fog vagy sem. Jelölje p_1 annak a valószínűségét, hogy esni fog, és p_2 azt, hogy nem fog esni. Ezt megbecsülheti, pl. úgy, hogy megnézi a tv-ben a meteorológiai jelentést. A valószínűségeket százalékban adhatja meg – tekintettel, hogy most csak két lehetőség van (ω_1, ω_2) – a következőképpen: $p_2 = (1 - p_1) \cdot 100$. Továbbá, jelentse ω_1 , hogy esni fog, míg ω_2 , hogy nem fog esni; ezenkívül x_1 azt, hogy visz esernyőt és x_2 , hogy nem visz esernyőt.

Ekkor négyféle következménnyel kell számolnia: C_{11} : esni fog, de nem ázik el, mert visz esernyőt; C_{21} : esni fog és elázik, mert esernyőjét otthon hagyja; C_{12} : nem fog esni, de biztonságképpen visz esernyőt magával (de ezzel pl. azt kockáztatja, hogy otthagyja valahol az ernyőjét); C_{22} : nem fog esni és nem is hagyhatja el az esernyőjét, mivel nincs nála. Ha X úr olyan intenciókkal rendelkezik, hogy gyűlöli az esős időt, utál elázni és feledékeny, akkor a következményeknek a következő preferencia sorrendjét állíthatja fel: $C_{22} > C_{12} > C_{11} > C_{21}$.

A helyzet az alábbi döntési mátrixban összegezhető:

	p_1 ↓	p_2 ↓
	ω_1	ω_2
x_1	C_{11}	C_{12}
x_2	C_{21}	C_{22}

A Bayes-elvet tesztelő haszonelvként alkalmazva, számszerűsíthető a két cselekvés várható haszna, és a nagyobb értéket választva eldönthetővé válik, melyik cselekvés racionális:

$$Eu(x_1) = v(C_{11}) \cdot p_1 + v(C_{12}) \cdot p_2$$

$$Eu(x_2) = v(C_{21}) \cdot p_1 + v(C_{22}) \cdot p_2.$$

Itt a $v(\cdot)$ preferencia-függvény révén rendelünk a következményekhez individuális hasznossági értékeket.

Ha mármost annak a valószínűsége, hogy esni fog 30%, akkor 70% valószínűséggel nem fog esni, így $p_1 = 0,3$ és $p_2 = 0,7$. Legyen továbbá X úr preferencia-rendszerének megfelelő preferencia-függvény értékei a következők: $v(C_{22}) = 4 > v(C_{12}) = 3 > v(C_{11}) = 2 > v(C_{21}) = 1$. Ekkor az x_1 és x_2 cselekvések várható hasznossági értékei a következők:

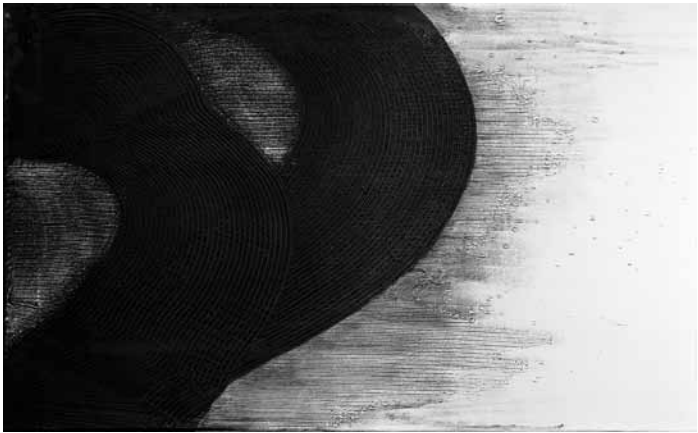
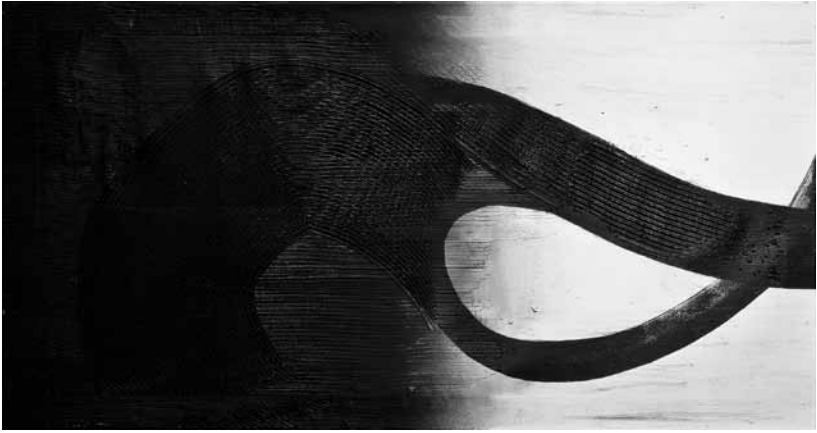
$$Eu(x_1) = 2 \cdot 0,3 + 3 \cdot 0,7 = 2,7, \text{ valamint } Eu(x_2) = 1 \cdot 0,3 + 4 \cdot 0,7 = 3,1,$$

vagyis az x_2 cselekvésnek nagyobb a várható hasznossága, tehát racionális X úr részéről, ha nem visz esernyőt magával.

IRODALOM

- Arrow, Kenneth (1951/1963): *Social Choice and Individual Values*. Wiley, New York.
- Bentham, Jeremy (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Ludassy Mária (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest.
- Botrány Prágában, elutasítás Pestén”. In: Világgazdaság, 2001. 07. 19. (Elérhető: <http://www.vg.hu/vallalatok/botrany-pragaban-elutasitas-pesten-8566>).
- Bujalos István (2008): *Posztmodern liberalizmus*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cooter, Robert – Ulen, Thomas (2005): *Jog és közgazdaságtan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dworkin, Ronald (1978): *Taking Right Seriously*. Harvard University Press, Cambridge.
- Gibbard, Allan (1973): *Manipulation of voting schemes: a general result*. *Econometrica*. No 41. 587–601.
- Hare, Richard M. (1984): Right, Utility and Universalization. In: Frey, Raimond Gillespie (ed.): *Utility and Rights*. University of Minnesota Press.
- Harsanyi, John (1955): *Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility*. *Journal of Political Economy*. No. 63. 309–321.
- Harsanyi, John (1982): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutcheson, Francis (2004): An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue. In: Leidhold, Wolfgang (ed. and introduction): *Natural Law and Enlightenment Classics. Liberty Fund, Indianapolis*. (Magyarul In: Ludassy Mária (szerk.) (1977): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest.)
- Jevons, William (1911): *The Theory of Political Economy*. Macmillan, London.
- Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, Oxford.
- Mill, John Stuart (1980): *A szabadságról. Haszonelvűség*. (Ford.: Pap Mária.) Magyar Helikon, Budapest.
- Neumann, von John – Morgenstern, Oscar (1944): *The Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press, Princeton.

- Quinton, Anthony (1973): *Utilitarian Ethics*. MacMillan Press, London.
- Posner, Richard (1972): *Economic Analysis of Law*. Little Brown, Boston.
- Sandel, Michael (1996): *Democracy's Discontent*. Harvard University Press, Cambridge.
- Sen, Amartya (1970): *The Impossibility of Paretian Liberal*. *Journal of Political Economy*. No. 78. 152–157.
- Sen, Amartya (1979): *Utilitarianism and Welfarism*. *Journal of Philosophy*. No. 76. 463– 488.
- Sidgwick, Henry (1884): *The Method of Ethics*. MacMillan, London.
- Singer, Peter (1975): *Animal Liberation*. Harper Perennial, New York.
- Stephen, Leslie (1991): *The English Utilitarians. Jeremy Bentham. Vol. 1*. Thoemmes Antiquarian Books.
- Thomson, Judith (1976): *Killing, Letting. Die, and the Trolley Problem*. *The Monist*. No. 59. 204–217.
- Varian, Hal R. (1995): *Mikroökonómia középfokon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

● *Barabás Laci emlékére, 2008*